

Az újrakezdés receptjei

LTI – Latrina Távirati Iroda

Amikor *Az újrakezdés receptjei*hez interjúzni kezdtem erdélyi holokauszt-túlélőkkel, leginkább egy szakácskönyv lebegett előttem, amelyben a magam számára is feltérképezhetem, hogy mi maradt az otthoni kóser hagyományokból. Nagy reményekkel vágtam neki, bízva abban, hogy közzétehetek egy észak-erdélyi zsidó receptgyűjteményt, valami olyasmit, ami tájegységenként mutat be ízeket a békeidőkből. Eleinte fogalmam sem volt, milyen mértékű lehet az eltréflisedés, akkortájt úgy gondoltam – és ezt a sejtést tudásnak véltem –, hogy ha létezik is ilyesmi, a Holokauszt után a Ceaușescu-éra csajkarendszere legalább annyira hozzájárult a kóserság elhagyásához. Egyetlenegy dologban voltam biztos: hogy a túlélők még őrizhetnek valamit az elpusztított édesanyák és nagymamák receptúráiból. Valamiféle skanzennek képzeltem, meglehet, a háború előtti időket, amikor nyoma sincs asszimiláns családoknak és mindenki egyformán echt kóser háztartást vezet.

Volt tehát egy dogmám, erre kerestem igazolást, ám mint a legtöbb dogmáról, erről is kiderült, hogy hamis alapokon áll. A 12 emberrel közel 300 órát kitevő hang- és videó anyag feldolgozása során ugyanis rá kellett döbennem, hogy a Ceaușescu-rezsim, minden fojtogató borzalma ellenére, épp a zsidó politikája révén próbálta bebizonyítani a Nyugat számára, hogy a Román Szocialista Köztársaság kisebbségi jogok tekintetében, a régióbeli államoktól eltérően, élen jár. Így a hitközségek gyakran jutottak kóser vágású húshoz, külföldi antibiotikumhoz és macesz-liszthez, sőt, a '60-as évek végétől egy paktum keretében Izraelből hozatott sakterekkel Románia vált az egyik legnagyobb kóserhús exportőrre. A helyzet persze sokkal faramucibb volt ennél – és itt nem csak a zsidók „kiárusítására” kell gondolnunk –, mesélte Erdélyi Lajos, akihez másfél éven át szinte hetente ellátogattam tényellenőrizni és interjúzni: „A '80-as években, az éhínség éveiben, a zsidó hitköz-

ségnek [Maros]vásárhelyen hozzávetőleg 400 tagja volt. És amikor Ceaușescuékát lelőtték, a 400 tag egyből 180-ra apadt. Mert az összes kirúgott szekus, kirúgott pártaktivista, kirúgott szakszervezetes és nyugdíjba vonult orvos, akinek volt egy kicsi zsidó rokonsága, korábban mind jelentkezett a hitközséghez egy kiló húszért. Minden volt szekuritátés és pártaktivista gyorsan befizette a havi 5 lejest tagdíjat... Aztán ahogy felteltek az üzletek, mindenki fejvesztve hagyta ott a hitközséget.” – mesélte Laló.

De nem csak a háború utáni korszakra vonatkozó dogmáim dőltek meg. A kezdeti szemérmes, miszerint kilencvenéves embereket nem fogok holokausztról faggatni, hamar felváltotta az egyre égetőbb kíváncsiság, a megkérdezettek részéről pedig az a váratlan közlési szándék, amit a panelből való kimozdulás hívott elő, miután a gasztronómiáról és ízekről faggatózva korábban soha el nem mesélt emlékek toltak fel. Mindebben semmi misztikus nincs: az étel elementáris erővel hat a szaglórendszerünkre, tehát az agyunk limbikus részére is, ahol az emlékeinket raktározzuk és az érzelmi kötődéseink születnek. A szagok – állítja Simon Chu és John J. Downes* – a más típusú ingeranyagoknál sokkal tartósabbak, így az önéletrajzi emlékek szaglással kapcsolatos részletei is hosszabb ideig megmaradnak, mint az azonos élmény más érzékszervek által felfogott aspektusai. És ha az élettörténeti tapasztalatok szaglással kapcsolatos elemei tartósabbak, akkor valószínűsíthető, hogy általuk az emlékek előhívása is hatékonyabb. Ez különösen fontos a nagyon régi emlékek esetében, amikor a szaglás, illetve a szagokkal kapcsolatos emlékek révén előhívhatókká válnak olyan részletek is, amelyben ugyanannak az élettörténeti élménynek más érzékelési aspektusai is benne voltak.

Adva volt tehát az ízléssel és szaglással kapcsolatos emlékezés, amelyet még a Holokauszt sem tudott elvenni tőlük.

Így történhetett meg, hogy sokszor egészen intim mélységéig sikerült behatolnunk, amitől mindketten – kérdező és emlékező – egyaránt megilletődünk.

Ezek után már csak egy dolog volt hátra: formát adni a kitérüléseknek. Én pedig úgy döntöttem, összegzést készítek arról, hogyan működnek az emlékek egy 90 éves ember életében. Milyen témák mentén kapaszkodnak össze. Milyen asszociációkat keltenek létre, azokat pedig mely traumák hozzák mozgásba. Ez ugyanis mindnyájunkban közös.

A mesélők emlékeznek, emlékeik sokszor csapongóak, asszociatívak, bennem pedig, aki mindennek eleven tanúja voltam, ugyancsak elindulnak új asszociációk.

Ez az asszociatív technika, amely egyszerűen az emberi elme egyik leggyönyörűbb sajátossága, adta a szerkesztési elv ötletét.

Ahogy a beszélőkben hívódtak elő az emlékek, anekdoták, mások történetei, úgy keltek bennem is életre régebbi olvasmányélmények, beszédtrükkök, emlékek, amelyeket valaki más mesélt korábban, így az én elmémbe teremtődő hiperhivatkozások és asszociációk is helyet kaptak a szöveg- és képanyagban, ezzel keltve életre a közös emlékszöveget – a közös emlékkönyvet.

És a közös emlékezetbe – még ezt is gondoltam – mindennek bele kell férnie. Az emberség mellett az embertelenségnek, vagy épp fordítva. Bele kell férnie annak a meredélynek, ami a gasztronómiát és kulináris örömeiket, azon belül pedig az étel rituális jellegét pusztán táplálékszerzéssé degradálja. Bele kell férnie az ember alatti állapotoknak, a koncentrációs táborokban uralkodó higiénés körülményeknek és a szükségnek, amelyek az éhezéshez hasonlóan szintén alapvető kérdésnek bizonyultak. Amikor Erdélyi Lalónak megírtam egyik interjúnk után, hogy szeretném, ha legközelebb erről is beszélénk, azonnal igent mondott. Mint kiderült, hiába nyilatkozott és írt a lágereletről számtalanszor, benne is felmerült már ugyanez az igény – igaz, nem a táplálkozás pandantjaként.

* Chu, S. – Downes, D. J.: *Odour-evoked Autobiographical Memories: Psychological Investigations of Proustian Phenomena*. In: *Chemical Senses*, Volume 25, 1 February 2000.

Lingua tertii imperii

„A Harmadik Birodalom minden életjelenségében és hagyatékában rettentő egyformaság nyilvánul meg: középületeinek mértéktelen fennhéjázásában és ezek romjaiban, a katonák, az SA- és SS-legénység típusaiban, akiket eszményi alakban örökítettek meg a mindig más és mindig azonos plakátokon, az autópályákon és tömegsírokon. Ez mind a Harmadik Birodalom nyelve (...)

Mi volt a hitlerizmus legerősebb propagandaeszköze? Vajon Hitler és Goebbels egyes beszédei, hozzászólásuk ehhez vagy ahhoz a tárgyhoz, uszításuk a zsidóság vagy bolszevizmus ellen? (...) Nem, a legerősebb hatást nem az egyes beszédekkel érték el, nem is a cikkekkel, röpcédulákkal, nem a plakátokkal vagy a zászlókkal, semmi olyannal, ami tudatos gondolkodással vagy tudatos érzelmekkel felfogható.

A náciizmus a tömegek húsába és vérébe az egyes szavakon, a beszédfordulaton, a mondatformákon keresztül fúrta be magát, amelyeket milliószoros ismétléssel rájuk kényszerített, ők pedig mechanikusan és öntudatlanul átvették. (...)

A Harmadik Birodalom a saját nyelve szavaiból nagyon keveset alkotott saját maga, talán, sőt biztos, semennyit sem. A náci nyelv sok dologban a külföldre utal, sok más pedig a Hitler előtti német nyelvből vesz át. De megváltoztatja a szóértéket és szógyakoriságot, közkinccsé teszi, ami korábban egyesek vagy egy kicsiny csoport sajátja volt, lefoglalja a párt számára, ami korábban közkinccs volt, és eközben átíratja a szavakat, a szócsoportokat és mondatformákat a saját mérgeivel, félelmetes rendszere szolgálatában állítja a nyelvet, és a legerősebb, legnyilvánvalóbb és legtítkosabb propagandaeszközét teremti meg benne.

Az LTI mérgére rávilágítani és tőle megóvni – azt hiszem, ez több, mint egyszerű tanítóskodás. Ha a hithű zsidók egy étkészletet kultikus tisztátalannak találnak, akkor úgy tisztítják meg, hogy a földbe ássák. A náci nyelvhasználat sok szavát hosszú időre, egyeseket pedig örökre tömegsírba kell temetni.” (13-20. old)

Viktor Klemperer: A Harmadik Birodalom nyelve

A Riese-terv egyik tárnája

A lágerekben működött az LTI – mesélte Laló. – Ez véletlen egybeesés a Klemperer-címmel. Ezt a nevet ott találtuk ki, hülyéskedtek az emberek. Volt a HGZ, a *hage-her-sogn* jiddisül, ami a német *Habe ich gehört zu sagen* megfelelője volt,* és volt az LTI, vagyis: a Latrina Távirati iroda.

Lágerszociológiailag viszont nagyon nagy hordereje van akkor, amikor elkezdik a lágereket építeni, majd 1943-ban, mikor elkészül az SS előtt is elhallgatott, szupertitkos Riese-terv, Hitler új főhadiszállása és a V2 új kutatóközpontja, és elkezdik építeni az új táborokat. Schotterwerkét például mi avattuk fel. Előttünk senki nem feküdt azokban a Zeltekben. Ezek ilyen papírmásé, kör alakú sátrak voltak, ahol a fejek a kör külső peremén voltak, a lábak benyúltak a sátor közepén levő egy- másfél négyzetméteres körhöz. Huszonkét embernek volt ott hely. Az ajtóból a körhöz egy keskeny ösvény vezetett. Ezekhez építettek a németek vécét is. Nem vízöblítéses vécét, bár a későbbi, a Dörnhau-i légerünkben ez is volt, de az eleve egy gyárépület volt, ahol már volt beépített vízöblítés.

Az első hetekben, hónapokban, amikor az emberekben még tartott az otthonról elhozott kalória, tartalék, jöttek azok a hírek, amelyek elképzelhetővé tették, hogy akit nem égtek el, akkor ugyanis már tudtunk a gázkamrákról, az túléli. És ettől olyan állapotban voltunk, hogy olykor akár tréfálni is volt még kedvünk.

A vécén – vécén!? – ezen a padsoron, ahol ültünk, és ahol jött valami víz, ültek az emberek, és megbeszélték az értesüléseiket. Melyik munkahelyen szadista a vezető, melyiken bánnak rendesebben velük, mit kaptak vacsorára, illetve a híreket. A hírek között szerepelt például, hogy partra szálltak Normandiában. Mi odakerültünk valamikor június 1 és 5 között, és a szövetségesek partra szálltak 6-án. A hír 8-ára megérkezett hozzánk is. Augusztusban megtudtuk, hogy Románia kiugrott. Hogy Erdély román területei átálltak az oroszokhoz. Tehát a Latrina Távirati Iroda rendkívül élénk volt.

A latrina-hangulat az első hónapokban, a normális kétségbeesésen kívül, hogy agyonlőtték X-et, hogy elgázosították Y-t, olykor még viccelődésbe is torkollt. Bár én, és ebben lehet, az én emlékeim a hibásak, soha nem beszéltem apámmal arról, hogy az anyám és a húgom vajon életben vannak-e vagy sem. Én ugyan meg voltam győződve, hogy meghaltak, mert láttam kihozni a ruhájukat, és valaki mondta, hogy ez a gázkamrából jött, kimondani tán mégse merem. Tehát az emberek elkezdtek beszélgetni a szabadulás reményéről is. Mert arról csak itt tudtak beszélni. És még volt bennük erő. Nem jutottunk el a romlásnak arra a pontjára, amikor még éldegélünk ugyan, de valójában már mindenki feladta.

* Azt hallottam, azt beszélük...

Eleinte a központi probléma az volt, hogy lehet-e valahogy szerezni több kaját. Csak egy példát mondok: ebben az időpontban néhány cég még osztott prémiumot a rabok között. Hát, én azt nyilván nem kaptam, mert ahol lehetett, én biztosan tekeregtem, de az apám kapott. Ezek ilyen bonok voltak, 1 és 2 márkás jegyek, amikre lehetett kapni mahorkát, ez ilyen kapadohány volt, és valami ételmet is, de már nem emlékszem, milyen. Akkor én gazdálkodtam a kettőnk családjában: kivettem a mahorkát, kiosztottam apró kis zacskókba, és adtam azoknak, akiktől koldultam enni. De eleinte nem csencseltem: hanem megkínáltam őket. Ekkor még hatott az otthoni nevelés. Persze, volt olyan, akinek nem volt mi hasson, mert eleve nem volt neki. Ott, Schotterwerkében nem voltak lengyelek, csak erdélyiek. Ez beszédes név, kőmalom volt, a *schotter* zúzott követ, sódert jelent. Az önéletírásomban ennek romjai le vannak fényképezve, mert állnak ezek ma is.

Szóval adtam azoknak, akiktől ételt vártam, elsősorban a konyhásoknak. Volt egy kedves, öreg bácsi, otthonról jól ismertem, az első három hónapban sokat segített. Boldog volt, ha ki tudott lopni egy kis ételt az embereknek. De másoknak is adtam, akár kápóknak is, akik elé odaálltam, és kaptam egy marék valamit. Apám szenvedett, mert ő dohányos volt, de nem engedtem, és ez volt a szerencse. Mert voltak dohányosok, akik belehaltak. Odaadták az ételüket a dohányért, na, ők biztosan meghaltak.

Vissza a latrinához: tehát első napok nyomorúságában benne volt a remény, hogy nem itt éljük meg a telet. Mert megtörtént a partraszállás, Románia kiugrása, mert rohamosan közeledtek az oroszok és megkezdődtek a bombázások. Húztak át a fejünk fölött, iszonyú magasságban, több száz bombázó. Ez volt tehát a schotterwerki latrina, a kis vécébarakk.

A birkenau-i egy hodály volt. Később, Schotterwerkében legfeljebb 300-400 fogoly lehetett, egy egységes, gettósodott társaság, többé-kevésbé polgárosodott emberek, Máramaros fadöntő zsidói, cipészek, hivatalnokok. Volt köztük egy bizonyos Éliás doktor, a nagyvárad-i kórház sebész főorvosa. Dolgoztunk egy átrakódó pályaudvaron, ahová hozták a nagy építőanyagokat húsz tonnás vagonokban, és azokat raktuk át kicsi négy tonnás, a hegyekbe is felgördülő keskenyvágányú vagonokba. Téglát raktunk át. Éliás doktor felsóhajtott, hogy „Ezekkel a kezekkel soha nem fogok többet operálni.” Nekem akkor egy potyamunkám volt, egy hatalmas bagger, egy markoló mellett, amelyik a homokot vagy a zúzalékot emelte be a vagonokba, ez kellett ugyanis a sínek megalapozásához. Ez villannyal működött, lánctalpakon mozgott, én pedig vittem utána a kábelt. Potyamunka volt. És akkor még élt bennem az otthoni neveltetés: hát tegye tönkre az ujjait egy sebész?! „Doktor úr, jöjjön, csinálja ezt, majd én rakom a téglát.” Ezt én meg is írtam a visszaemlékezéseimben, de azt is hozzátettem, hogy ez az első két hónapban lehetett. Egy hónap múlva már nem ajánlottam volna fel. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a beszélgetés hangulata és tárgya egy ehhez hasonló lejtőn zuhant lefelé. Egyre inkább elfoglalta a helyét a bizonyosság, hogy nem élhetjük túl.

Dörnhau

Ha Schotterwerkében nem voltak lengyel zsidók, augusztus végén vagy szeptember elején átmentünk Dörnhauba, ahol teljesen vegyes volt a társaság, mert oda hozták a Schonungosokat, a lábadozókat gyógyulni.

Európa zsidói voltak itt, akik már 3-4 éve gettóban és lágerekben éltek, akik látták az embereket éhen halni az utcán, a testvéreiket agyonverni, szemtanúi voltak az agyonlövészeknek. Azok nem mondták, hogy átadják nekünk a könnyű munkát. Mi nagyon lenéz-
tük őket, hogy nem tudnak viselkedni. Bennünk volt egy hónapnyi gettóélet tapasztalat, és nem kopott le a normál civil élet, ők 4 éve látták a borzalmakat...

Ez olyan, mint a cigánygyűlölet

Sokszor eszembe jut, mi is hogy gyűlöltük a hozzánk beosztott cigányokat, és csak most, utólag látom, hogy néhány száz éves elnyomásukat verték le rajtunk. Ugyanis Auschwitzban a kápók többsége mind cigány volt. A szomszédos barakkokban voltak a cigányok, láttuk a gyerekeiket, miközben tudtuk, hogy a mieinket már elgázósították. És ráadásul ők voltak azok, akik megbotoztak minket. Ugyanakkor sokszor adtunk ezeknek a gyerekeknek a kenyérünkből, mert ők is éheztek.

Alacsonyrendű faj

„– Te – kérdeztem tőle – kik tulajdonképpen ezek a cigányok? – A cigányok? – kérdezte vissza. – Ezek itt Némethon cigányai. Alacsonyrendű faj, akárcsak mi, zsidók. De egy fokkal azért, mint tapasztalni fogod, mégis magasabb faji fokon állanak, mint mi, Ábrahám, Izsák és Jákob ivadékai, mert hiszen fölibénk helyezték őket. Ellátnak minket botütésekkel és megfelelő adag erkölcsi tanítással. Ezzel szemben valamennyien szifiliszesek. Es meg fogod látni, hogy a margarint, amit a kenyérhez adnak, a sebes kezükkel fogják meg és úgy nyújtják át neked. A beszélő látta elszörnyülködő arcomat és kötelességének tartotta valami megnyugtatót is mondani. – De azért nem kell olyan nagyon megijedni – mondta azután –, mert hamarosan továbbmegyünk innen. Ez itt számunkra csak átmeneti transzportállomás...”

Kornis Ottó: *Füst*. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság, Kolozsvár. 1947.

A dörnhaui lágérben más volt a helyzet: a másodikon még a munkaképesek voltak. Ott nem priccsek, hanem ágyak voltak. Egy-egy ágy 80 centi széles volt, és ketten aludtunk, fejtől és lábtól. Nem volt egy álom, de az alsókhöz képest mégis jobb volt. Az étel is jobb volt, mint az alsóknál. Hogy is mondjam csak: felülre rakták az egészséges követ, és ahogy jött le a zúzdán, megtört már, de még nem volt zúzalékkő. A Schonungban ugyanis azok voltak, akiket az 1-2 hetes pihentetés még visszavihetett az ideiglenesen munkaképesek táborába, és, hozzáteszem, 1944 végére, főleg a Riese-terv körzetében, munkaerőhiány volt. Az utolsó nagy munkaerőmasszát Magyarországról már elszállították: megölték őket, vagy kezdtek belehalni a körülményekbe. Rengeteg munkaerőre volt szükség az építkezéshez: ott azt mondta valaki nekem, hogy 70 000 emberre, utólag kiderült, hogy

40 000-re, az viszont biztos, hogy minden emberre szükség volt az utolsó napig. Ezért lehetővé tették, hogy akikben még volt pisladozó élet, azok túléljék, és még dolgozzanak 2-3 hetet. Ez volt az első emelet. A földszintre azok kerültek, akiktől sajnálták a golyót, mert meghaltak azok maguktól is.

A latrinák lent voltak a földszinten. Lejártunk a második és első emeletről a hajdanában német munkásoknak megépített vécékhez, ahol volt vagy 30 ülőke.

A lágerarisztokrácia illemhelye

De volt egy még kisebb helyiség, 12 vagy 16, egymással szemben álló vécével. Ezek nagyon tiszták voltak, mert ez volt a lágerarisztokrácia vécéje. Erre kineveztek oda egy embert, aki folyamatosan egy vederből öntötte le és takarította ezeket a vécéket. És ennek egy szelet kenyérral több járt. Tehát mindenki, aki ebbe a méltóságba emelkedett, hogy a lágerarisztokrácia vécéit pucolhatta, az úgy vigyázott a munkájára, mint a szeme fényére. Volt két vécé, ami külön a legfelsőbb vezetőknek volt: a Lagerführeré, a Lagerältesteré, a Lagerkapóé, és az Oberartzté, vagyis a főorvosé. Ők ülhetek erre. Egy petty nem lehetett rajta. Egy alkalommal én is befértem a lágerarisztokráciának minősülő kiemelt rabok keretébe, a 12 vagy 16 válogatott ember közé, mert három hétig voltam krumpli pucoló. Ez nagyon magas funkció, étellel jártunk, ételt lophattunk, tehát bizalmi állás volt.

De a többi is aránylag tiszta volt. Tudniillik a haldoklók nem tudtak eljutni a vécéig. Erejük sem volt, és nem is engedték be őket. Hanem ki voltak téve csebrek, arra ráültek körbe, Hollónak van erről rajza, majd odaadom. És akkor volt füle ezeknek a csebreknek, amibe rudat akasztottak, és úgy vitték ki.

A latrina tehát első hónapokban olyan emberanyaggal telt meg, ahol egy jó viccnek is volt helye. Aztán lekopott az otthonról hozott máz.

Apám és én az elején még a felső emeleten voltunk. Cirka 2-3 hónapig. Tehát átmehtünk szeptember elején, és november végéig biztosan kijárók voltunk, a hegyekbe vonattal kiszállított csoportokhoz tartoztunk, akik az utat és vasútvonalat építettük a földalatti tárnák bejáratához. Schotterwerkébe is vonattal mentünk, ugyanarra a munkára, mert ez több négyzetkilométeren zajlott: nagyjából 50 kilométernyi tárnát építettünk, amiből jelenleg 12-nek ismerjük a helyét, a többit csak sejtjük. Így történt meg, hogy keresik ma lézerrel az oda berobbantott aranyvonalat.

Tehát mi a másodikról mentünk le, egy keskeny lépcső vitt le, nagyjából 1 méter széles, holott emeletenként 400-500 ember lakott. És ha mosdóba kellett menni, akkor mindenki igyekezett lefelé.

Én nagyon sokat írtam és meséltem, mert számomra központi téma volt mindig is, hogy mivel töröljük meg magunkat. Például morzsoltuk a cementzsákokat, amit tilos volt eltépni, de mivel réteges volt, többször lehetett használni. Például lehetett volna mellényt csinálni belőle, az ember csak vágott bele két lyukat és azon kidugta a karját. De tilos volt. Ezt úgy ellenőrizték, hogy a nap végén ráütöttek gumibottal az emberre, és ha zörgött, mert azt lehetett hallani, jött a megtorlás. Ezért is mentem mindig középen, mert oda nem ért el a gumibotjuk. Aztán volt, hogy nagyon ritkán valaki hozzájutott valamilyen papírhoz. Ez lehetett eldobott újság, bár azt nemigen dobták el, mert újságból lehetett mahorkával cigarettát sodorni. Az drága volt, nem használták a fenekükre. De lehetett kitépett fűvel az erdőben. A cementes zsákokat addig dörzsöltük, amíg a ragasztóanyag elmorzsolódott, ez smirglipapír jellegű volt, puha abból sose lett. Nekem volt, hogy jól ment, mert a kovácsműhelyből vagy az esztergályosoktól kaptam gyapotot, amivel a gépeket takarították, azt használtam törőrongynak, és ha vízhez jutottam, ki is mostam. Vagy egyáltalán nem tö-

rülték, rászáradt. Mindenképpen a polgári életformának egyik komoly repedése volt a fénytörés. Mivel törlőd? Törlőd egyáltalán? Arra, hogy beszéltünk-e erről, már nem emlékszem, de ezt mindenkinek meg kellett valahogy oldania.

A véce jellege lágereként változott. Én ugye a gettóval együtt négy helyen voltam. Romlottak aztán a viszonyok, és ezzel együtt romlott a téma is: egyre gyakrabban merült fel, hogy mikor gyűjtják fel a lágert. Tudtuk, hogy ennek ki vagyunk téve. Hogy legyilkolnak. Hallottuk, de legalábbis úgy tűnt nekünk, hogy halljuk az ágyúzást. Ez tőlünk 60 kilométerre volt. Éjszakánként már voltak orosz repülőök. Napközben voltak, ugye, az amerikaiak.

Az oroszok alacsonyabban repültek, kis gépek voltak. És Sztálin-gyertyákat dobtak le, ezek ilyen világitóbombák voltak. Az amerikaiak jöttek naponta, pontos időben, 12 és 12:30 között, úgyhogy legtöbbször ehhez igazították a leves osztást a munkahelyen.

Aztán elérte az LTI-it is Auschwitz felszabadításának híre. És meg is érkeztek hozzánk azok, akiket Auschwitzból áthelyeztek hozzánk erőltetett menetben. Ez lehetett 120 kilométer. Gyalog, télvíz idején. Aki leült, azt lelőtték. Ez rettenetes volt. Általában ukránok kísérték. Szörnyetegek voltak. Nem csak a lágerelet tette őket szörnyűvé, hanem a békeidőből magukkal hozott ősrégi antiszemitizmus. Tehát egyrészt kegyetlenek voltak, mert a háborúban kivetkőztek magukból, másrészt zsidókról volt szó, akiket örömmel gyilkoltak. Nem akárcsi ment el az ukrán SS-be dolgozni. Azok jelentkeztek, akik az oroszok ellen akartak harcolni.

Amikor felszabadultunk, egyetlenegyszer hallottam megtorlásról. Hallottam a lövést, láttam is, amikor egy orosz katona becipelt egy udvarra egy németet, és utána hallottam a lövést. Ez a béke napja volt már.

Mi aztán gyalog indultunk el, mert vonat csak Lengyelországon, Felső-Szilézián keresztül vezetett, és figyelmeztettek – nem egy ember, hanem sokan – hogy arrafelé ne menjünk, mert a lengyelek ölik a zsidókat. A háború után... ■ ■ ■

Erdélyi Lajos és édesapja, Erdélyi Emil szabadulásuk után

